

”Hon står mellan raderna och ser på mig” Att forska kom kyrka och kön

Installationföreläsning av Ninna Edgardh, professor i kyrkovetenskap, särskilt diakonivetenskap,

12 november 2012

Året var 1992. Jag hade läst teologi i ett år och befann mig på antagningskonferens för att bli godkänd som prästkandidat. Antagningskommittén gav oss i uppgift att till nästa dag skriva om en bibelgestalt som vi hade en personlig relation till. Jag gick igenom kandidaterna i tanken. Jesus? Paulus? Moses? Till slut gav jag upp och gick och la mig.

Mitt i natten vaknar jag plötsligt med en mening i huvudet, som jag fortfarande kommer ihåg ord för ord: ”Hon står mellan raderna och ser på mig. Hon säger: Ge mig röst!”.

När jag fick i uppgift att förbereda denna föreläsning kom meningen tillbaka. Den gav mig inspiration att lösa inlämningsuppgiften då för tjugo år sedan. Sådär i backspegeln kan jag se att den också blivit styrande för stora delar av min forskning; att läsa mellan raderna, att söka på tvären, för att få syn på det som inte är omedelbart synligt på ytan, men som ändå finns där. I hög grad har detta fördolda för mig handlat om hur föreställningar och praxis kopplade till kön och sexualitet påverkat och fortfarande påverkar den kristna traditionen – och tvärtom – hur kyrkor och teologiskt tänkande påverkat och fortfarande påverkar vårt förhållande till kön och sexualitet.

Inlämningsuppgiften kom att handla om sådana kvinnliga gestalter, som saknas i Bibelns berättelser. De som beskrivs som ”några kvinnor”, ”synderskan”, ”änkor” eller ”hans mor”. Och så undantagen, de namngivna kvinnorna som sticker ut som vägmärken genom en biblisk värld till synes överbefolkad av män; Sara och Rakel, Hanna och Ester, Maria, Jesu mor, men också den Maria som var från Magdala.

På samma sätt genom kyrkohistorien. Bland alla fäderna syns plötsligt en flik av en kvinnodräkt, en Egeria, en Hildegard, en Teresa, en Julian, en Birgitta. Namnen åtföljs ofta av oväntade metaforer och berättelser. Någon får en vision av hur det faktiskt gick till när Maria födde sitt barn, någon talar om Jesus som mor och en annan om Gud som skaperskan, Creatrix.

Min nattliga vision kom som en reaktion på det första året av religionsvetenskapliga studier, där såväl kristendomens som de andra världsreligionernas historia framstod som i total avsaknad av kvinnor. Den historiska bristsjukdomen verkade dessutom ha smittat av sig på såväl kursboks författare som lärarkår. Något grundläggande föreföll saknas vid den fakultet som var den första vid detta universitet och som

just därför borde ha ett särskilt ansvar för att gå före in i en ny tid. Men det är klart, jämför man med hur det ser ut på den berömda tavlan från fakultetssammanträdet år 1911, som fortfarande hänger i teologiska fakultetsrummet i universitetshuset, med idel svartklädda herrar, så hade ju situationen ändå förbättrats på 1990-talet.

Ännu mycket mer har hänt på de tjugo år som gått och många både män och kvinnor har bidragit till förändringarna. Vi är tre kvinnor som nu installeras och vi är alla först inom våra respektive ämnen vid Uppsala universitet. Hur påverkas vi av det? Hur påverkas vi av att själva den akt vi är med om, att installeras som professorer, har sina rötter i en medeltida kyrklig akt, nämligen i invigningsritualen för den manlige domkyrkoprästen, kaniken? Ordet installation kommer av korstolen, på latin kallad stallum, som kaniken fördes fram till. Vi kommer aldrig ifrån vår historia. Tvärtom gör vi väl i att bekanta oss med den, om vi vill kunna ta ansvar för hur vi för den vidare. Men då behöver vi kunskap och det gäller också kunskap om hur kön påverkat och fortsätter att påverka oss, i både kyrka och universitet.

För min del började forskandet redan under grundutbildningen, när jag fick hjälp att hitta spår av den kvinnligt personifierade heliga Visheten, på grekiska Sofia, som framträder i bibliska texter liksom i senare teologiska texter genom historien. Det gjorde mig nyfiken. Redan i biblisk tid fanns alltså föreställningar om aspekter av gudomen, rentav personifikationer, med ett kvinnligt ansikte. Men vilket liv det blev i de protestantiska kyrkorna i USA när kvinnliga teologer i början av 1990-talet gjorde bruk av dessa gamla texter och formade böner och gudstjänster med hjälp av dem! Teologiska argument och ekonomiska hot förstärkte varandra i en debatt som var nära att splittra flera samfund. Här i Sverige gick det lugnare till. Biskop emeritus Martin Lönnebo skrev in Sofiagestalten i flera av sina böcker, dock utan att göra någon feministisk poäng av det. De så kallade Sofiamässorna i Stockholm prövades av Stockholms domkapitel, som fann fler pedagogiska än teologiska problem i deras gestaltning. Allt detta inspirerade mig till en första forskningsrapport i mitten av 1990-talet.

Sofiamässorna fanns också med när jag lite senare samlade material till min doktorsavhandling. I avhandlingen prövade jag hur grundelement ur liturgisk tradition kom till uttryck i feministiskt inspirerade gudstjänster firade i Sverige och där konfronterades med nutida värderingar om kön och jämställdhet. Jag kunde visa på en svensk motsvarighet till den feministiska liturgiska rörelse som andra forskare dokumenterat på andra håll och jag diskuterade olika föreställningar om kyrkan som jag kunde identifiera i denna rörelse. Avhandlingen fick stort genomslag och jag anlätades ofta för att föreläsa om den. Uppenbarligen svarade den mot ett behov, i den tid den kom, av att borra lite djupare i de frågor som den feministiska liturgiska rörelsen sprungit fram ur. Var finns kvinnorna i kyrkans

gudstjänsttradition? Är det förenligt med den kristna kyrkans grund och gränser att göra kvinnors berättelser, livsfrågor, och befrielse ur förtryckande strukturer, till centrala frågor i gudstjänstfirandet? Var finns stötestenarna i mötet mellan liturgisk tradition och nutida kvinnors behov och tankar?

Jag skrev min avhandling i slutet av 1990-talet då genusforskning på allvar etablerats som akademiskt forskningsområde. Idag kan de första bidragen te sig ganska begränsade, även om de var omvälvande då. Det handlade i hög grad om att addera kvinnor till den tidigare historieskrivningen och att synliggöra förtryck och orättvisor riktade mot kvinnor. Men lika lite som man kan föra till nya ingredienser i en maträtt och tro att smaken förblir den samma, så kan tidigare osynliggjorda grupper av människor läggas till historien utan att förståelsen av skeendet förändras i grunden. Men det tog lite tid innan forskningen kom så långt. För teologins del begränsades de feministiska bidragen länge till kritik, som ändå inte lyckades rubba de grundläggande tankemönstren. Kvinnan som kikade fram mellan raderna dröjde ännu i bakgrunden.

Under tiden utvecklades genusforskningen med rekordfart inom hela det humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsområdet. Med framgången följde intern kritik, som kastade ljus över hur olikheter till exempel i fråga om etnicitet, klass och sexualitet spelade roll för konstruktionen av kön. De kvinnor som kikade fram mellan raderna visade sig se ut på väldigt många olika sätt. Det blev också tydligt att även dessa kvinnor ägde en viss makt. Foucaultinspirerade forskare visade hur alla positioner rymmer potentiella möjligheter till inflytande. Diskussionens vågor gick heta genusforskare emellan under 1990-talet och debatten var tidvis både antagonistisk och svårgenomtränglig. Intersektionalitet och queer växte fram som nya analytiska hjälpmedel. Forskare visade hur kön samkonstrueras med en lång rad andra aspekter av den sociala identiteten, liksom hur binära kategorier som man och kvinna, heterosexuell och homosexuell, lägger ett normativt raster på vår tillvaro och styr våra möjligheter att tänka och handla, men också hur det alltid uppstår sprickor och läckage, som gör motstånd mot normerna möjligt. Kvinnorna som kikat fram mellan raderna började sakta röra sig över texten och så småningom fylla sida efter sida på egen hand.

Bara till en del hann jag integrera dessa perspektiv i avhandlingsarbetet. Däremot fick jag i början av 2000-talet i uppdrag att samordna arbetet med genusperspektiv i ett par internationella forskningsprojekt, som hade att göra med kyrkans roll i välfärden i ett antal europeiska länder. Där kom en mer komplicerad förståelse av makt och motstånd väl till pass. Det blev också viktigt att forskningen inte bara syftade till att synliggöra kvinnor, utan att studera hur kyrkorna i sin sociala praktik är med och skapar det vi förstår som kön, skapar själva distinktionen mellan kvinnor och män, liksom alla de

skillnader i egenskaper, makt och status som vi socialt knyter till denna distinktion och som är nära knutna till omsorg och välfärd. Ta kyrktanten som exempel! Föreställningen om "kyrktanten" är ett fantastiskt exempel på hur kyrka och kön samspelar för att skapa en specifik könskonstruktion, som inte riktigt har någon motsvarighet i resten av samhället.

Det som för mig blev det mest tankeväckande resultatet av studien hade att göra med att jag i materialet tyckte mig se två helt olika kyrkotyper träda fram. Den ena bärs i hög grad av lekfolk och kvinnor, är inriktad på socialt arbete för medmänniskorna och har starkt stöd bland de europeiska befolkningarna. Denna typ av kyrka står i kontrast till en typ av kyrka som snarare är den sociologer traditionellt mätt förhållningssätt till i undersökningar om sekularisering. Denna typ av kyrka bärs av en i huvudsak manlig ämbetshierarki och ställer liturgi och troslära i centrum. Det är snarast den kyrkan Europas befolkning tappat tilltron till.

Samtidigt är det förstås en och samma kyrka. Det är bara olika skepnader av samma företeelse som blir synlig, beroende på från vilket håll man tittar. Men det blev en aha-upplevelse för mig att se att den bild som sekulariseringsforskningen visat inte var den enda. Många aspekter av kyrka och tro har tappat auktoritet och relevans i Europa under 1900-talet. Men kvinnan mellan raderna, hon som talade till mig i natten, har kanske också ett ärende som handlar om att sekulariseringen inte är hela sanningen.

Kvinnan mellan raderna tillhör inte självklart ett utdöende släkte av svärmande romantiker. Snarare representerar hon en växande skara över världen, som finner kyrka och tro vara nödvändiga ingredienser i ett fullgott mänskligt liv.

Och då kommer jag till det sista jag vill säga, som handlar om hur jag idag ser på detta att studera frågor om just kyrka och kön. Det riktigt spännande med att som genusforskare syssla med en företeelse som kyrkan är ju att kyrkan i sig, i själva sitt grundläggande anspråk, rör sig bortom våra mänskliga begränsningar. Den kristna kyrkan är å ena sidan högst påtaglig i denna värld – och uppträder i en lång rad olika organisatoriska och konfessionella former - och samtidigt har den sitt hela existensberättigande i en föreställning om en bortomvärldslig närvaro mitt i denna värld.

Den som vill studera ett sådant forskningsfenomen måste ha ett intresse för att läsa mellan raderna, att söka på tvären, efter det som inte är omedelbart synligt på ytan, men som ändå finns där. Vägled av rösten som talat till mig mellan raderna har jag i min forskning allt mer kommit att intressera mig för vad den kristna kyrkans speciella anspråk får för konsekvenser just för förståelsen av kön.

Feministiska teologer har lärt oss att kristna kyrkor genom historien legitimerat stereotypa föreställningar om både kön och sexualitet. Argumenten har hämtats från trons värld. De har handlat om hur Gud skapat människan och vad Bibeln säger om det ena och det andra. Samtidigt visar forskningen att det just i kyrkans värld av symboler och riter också kunnat växa alternativa synsätt, att det mitt i de historiska och hierarkiska traditionerna öppnat sig rum som gett plats för könsöverskridande identitetskonstruktioner och handlingar som brutit igenom konventionerna. Ibland har det skett just i kraft av att människor upplevt sig tilltalade av en kraft bortom den värld vi känner, att de väckts i natten av meningar som talat om något bortom, mellan raderna, där ljuset strilat in och belyst skuggor och hörn på nya sätt.

Att få chansen att studera sådana fenomen vetenskapligt, vid ett universitet som är en statlig myndighet, i ett land som har rykte om sig att vara världens mest sekulariserade, väckte min fascination då en gång för tjugo år sedan och gör det fortfarande när jag nu installeras som professor. Kan vi studera beståndsdelar i atomer, långt mindre än vad ögat kan se, kan vi studera stjärnor miljontals kilometer bort i rymden, då menar jag också bestämt att vi kan studera den ömsesidiga konstruktionen av kyrka och kön. Jag är också övertygad om att teologin har ett självständigt och värdefullt bidrag att ge till forskningen om kön och sexualitet, just därför att den rör sig i tillvarons gränsområden, där sådana sprickor och läckage uppstår, som gör motstånd mot normerna möjligt.